ستر فیلسوفان

لیکوال: برایان مگي

ترجمه: امین رنځور

The Great Philosophers

(An Introduction to Western Philosophy)

د غرب د مشهورو فیلسوفانو د ژوند مختصر مالومات

د گریټ فیلسوفرز کتاب له منځه راټوله شوی پانگه

خپرندوی: ملي فکر ټولنه

کمپوز: سلیم صابر

د نشر کال: ۱۳۹۴هـ ش

د ژباړن لنډې خبرې

په دی کتاب کی موږ یوازی د غربي فلسفې د مشهورو اشخاصو په ژوند خبره کړی ده، د غرب فلسفه یانی له دوه نیم زره کاله مخکی وخته هغه پیژندل شوی علم چی نړۍ یې تر تاثیر لاندی راوستی وه، دا دوره له سقراط نه مخکی شروع کیږي. ددی دوری شروع کوونکي له سقراط نه مخکی یوناني حکماء وو، او سر یې معمولاً طالس (له میلاده شپږ‌پیړۍ مخکی) معرفي کیږي.

باید ووایو چی کوم څه موږ په دی کتاب کی ددغه سترو اشخاصو په اړه لیکو ددوئ د عظمت او فکر په وړاندی ډیر کم دي لکه چی یو معاصر فیلسوف وایي: غواړم ووینم چی زموږ له منځه داسی څوک دی چی دوه زره پینځه سوه کاله وروسته یې یوازی څو جملی له ویناوو او لیکنو نه باقي پاتی وي خو بیا یې هم خلک د تعظیم لپاره سرونه ټیټ کړي او له افکارو یې متأثر واوسي.

په هرصورت دومره به ووایو چی که څوک پوه نه وي باید پوه شي چی د علم او هنر د لویانو افکار هغه خزانه ده چی متولیانو یې دروازی ته قلف اچولی او کیلي یې په جیب کړي وي خو یوازی هغه وخت چی یو همفکر یې د دروازی له چاوده نظر وراچول وغواړي. سترفکري او ذوقي کارونه د ټولو انسانانو مشترک میراث دی او هرنسل حق لري چی په هغو کی له نوي سره څیړنه وکړي او خپل مشکلات چی تیر نسلونه یې په اړه بی خبره ول له سره بیا د همدغه آثارو په تله کی واچوي او یوه مناسبه حل لاره تری راوباسي. زه باوري یم چی زما ژباړه به حتمي هغسی نه وي چی لیکوال یې محتوا انتقالول غوښتي وي ځکه چی کتاب ددوه ژبو له کنډې وځي نو خامخا به د پانگی په راوړلو کی کمي شوي وي چی زه یی هم له لیکوال او هم له لوستونکو دواړو نه معذرت او بخشش غواړم.

امین رنځور

جلال اباد پښتونستان واټ امین پلازه ۱۳۹۴هـ ش

افلاطون

د غرب د فلسفي د سرگذشت په هکله هر کوشش باید له لرغوني یونان نه پیل شي، نه یوازی لومړني فیلسوفان بلکی د غرب ستر فلاسفه هم له ددوئ له منځه راپورته شوي دي. د چا نوم چی له ټولو اشنا دی هغه سقراط دی چی له میلاده ۳۹۹ کاله مخکی له نړۍ تللی، خو له هغه مخکی هم په یونان کی نور برجسته فلاسفه ول لکه فیثاغورث او هراکلیتوس چی ډیر مشهور دي او همدا راز نور چی له دوئ کم نه ول. له ټولو لومړی طالس وو چی په شپږمه پیړۍ ق-م کی ځلیده.

له سقراطه مخکی ټول فیلسوفان په دی کی گډ ول چی غوښتل یې د طبیعت مبدأ پیدا کړي، د نن په ژبه ستورپیژندنی (نجوم) یا علم ته له یوی خوا او فلسفې ته یې له بلی خو یو ډول توجه کوله، خو په دوئ کی سقراط وو چی له دی هغوا نورو مسایلو ته وروخوځېد ځکه پوهېده چی له دی مسایلو ډیر څه چی موږ ورته اړ یو هغه دادي چی څنگه ژوند وکړو نه دا چی طبیعت څنگه عمل کوي، او د ژوند د اصولو له ټاکلو پورته لازمه ده چی لومړی اخلاقي مسایلو ته ورسیږو. ترکومه ځایه چی موږ پوهیږو هغه هیڅ ونه لیکل او ټول تعلیمات یې شفاهي القا کړل، له سقراطه د مخکی حکماوو هیڅ یو لیکنی هم مستقیماً تر موږ پوری نه دي رارسېدلي. د هغو فیلسوفانو په اړه اطلاعات چی موږ یې نوم واخیست په دوهم لاس منابعو او د نورو د آثارو په

خبرو پوری محدود دي. په دی منابعو کی نسبتاً طولاني ليکنی او بعضی مستقيم اقوال هم ليدل کېدل. افلاطون د لرغوني يونان يوازينی عالم وو چی ليکنې يې اوس وخت له موږ سره شته دی د سقراط شاگرد وو، په حقيقت کی د سقراط په باب موږ ته رارسېدلي ډيری اطلاعات د همده له ليکنو اخيستل شوي دي. بی له شکه چی افلاطون د ټولو اعصارو او پیړیو د لويو فيلسوفانو له جملی او د ځينو په اند تر ټولو لوی فيلسوف وو، راځئ چی په دی اړه ډيرو مالوماتو لپاره له ميلاده ۳۹۹ کاله مخکی د سقراط د مرگ نيټه او د افلاطون د ليکنو د شروع وخت ته وگرځو.

کله چی سقراط مړ شو افلاطون يوديرش کلن وو او يو اتيا کاله واوسېد، په دغه نيمه پيړۍ کی يې په آتن کی د وخت د مشهورې مدرسې اکاډميا په تأسيس لاس پوری کړ، دا مدرسه د هغه څه لومړنی شکل وو چی نن ورځ يې موږ پوهنتون بولو په دغه وخت کی يې د هغه آثار هم وليکل، تقريباً ددغه آثارو ټول يې د خبرواترو او مکالمې په شکل ليکل شوي دي، او د بېلابېلو اشخاصو له لوري مختلف استلالونه پکی اورېدل کيږي چی يو پکې تقريباً هميشه سقراط دی، ټولې نه خو ډيری خبری د هغه کسانو په نامه دي چی له سقراط سره مجلس کوي، په دوئ کی يو فايدون دی، بل لاخس، بل ائوسوفرون، بل ثيای تئوس، بل پارمنيدس، بل تيمايوس او همداسی تر اخره... دغسی شل مکالمې زموږ په لاس کی شته چی ځينی يې د شل صفحو ځينی يې آن تر اتيا او يو دوه خو يې بيا تر دری سوه پاڼو پوری رسيږي. ددغه مکالماتي پارو مشهوری يې جمهوري او مېلمستيا دي چی ترجمی يې دا وخت د هرچا د لاسرسي وړ دي ¤، تر ټولو برجسته هغه يې نه يوازی د فلسفې ستر آثار دي بلکی د ادبياتو شهکارونه حسابيږي. افلاطون هم متفکر وو او هم هنرمند، او ليکنی يې هنري شکل او ډراماتيک ارزښت لري او ډيری علما بلخصوص په کيمبريج پوهنتون کی د

لرغونی فلسفی استاد پروفیسر مایلز برنبیټ په دی عقیده دی چی هیچا په یونان کی په دومره ښکلا او خوبۍ سره نثر نه دی لیکلی *.

* په خفګان سره باید ووایو چی د افلاطون لیکنی په پښتو ژبه تر دی وخته نه دی چاپ شوي خو په فارسي يې بیا ټولی لیکنی ژباړل شوي او ځینی خو حتی مکرر هم چاپ شوي دي، په فارسي لیکوالانو کی خدای ښښلی محمدعلي فروغي تقریباً لومړنی کس وو چی دده بعضی آثار يې فارسي ته وژباړل او ډاکټرحسن لطفي خو يې بیا د آثارو مجموعه فارسی ته وژباړله په اردو يې هم لیکنی په پراخه پیمانه موندل کیږي او همداسی زموږ د ګاونډ ټولو ژبو دغه برخی ته خاصه توجه کړی ده خو په پښتو کی دغه نیمګړتیا لا هم نیمګړتیا پاتی ده.

ارسطو

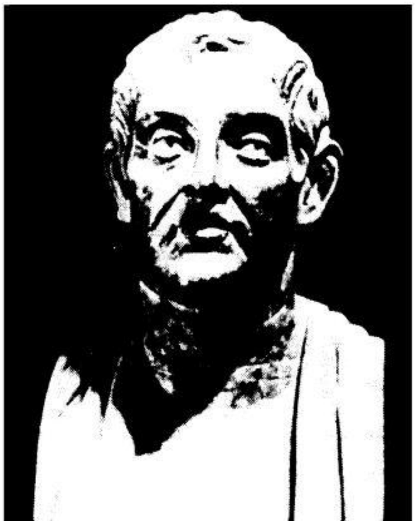

زموږ نظر د لرغونی نړۍ د فلسفې متعلق ددوه فیلسوفانو تر شدید تاثیر لاندی ده. افلاطون او ارسطو. افلاطون لومړنی فیلسوف وو چی هغسی چی له خپل قلمه ښکلي دي تر موږ پوری رارسېدلي، او ارسطو دده په شاګردانو کی ترټولو برجسته شاګرد وو. هغه سلسله چی دلته ورسره مخامخ یو دده استثنا او ځانګړتیا ده، ارسطو د افلاطون شاګرد وو او افلاطون بیا د سقراط. پوښتنه دلته ده چی آیا ترنن ورځې بل داسی فیلسوف هم شته چی تاثیر یې تر دغه دری فیلسوفانو پراخ تللی وي؟

ارسطو د مقدونیې د پاچا د طبیب ځوی وو، له میلاده ۳۸۴ کاله مخکی په استاګیرا کی نړۍ ته راغی او د تحصیل لپاره اتن ته واستول شو، په اوولس کلنۍ کی یې د افلاطون د شاګرد په صفت اکاډمیا ته لاړ او د استاد ترمرګه ۳۴۷ق-م پوری پوره شل کاله هملته پاتی شو، بیا تبعید شو او د ځینی سیاسي دلایلو په وجه دولس کاله له وطنه لری اوسېده. په دی دوره کی ترډېره په څېړنه او چاپیریال پېژندنه بوخت وو (د یوې لنډې مودی لپاره د سکندرکبیر استاد هم پاتی شو)، بیا اتن ته راغی او د لوکئون په نامه مدرسه یې تأسیس کړه، دولس کاله همدلته پاتی شو، خو یوځل بیا مجبور شو چی د سفر بستره وتړي، خو یوکال وروسته یعنی له میلاده ۳۲۲کاله مخکی د دوه شپېته کلنۍ په عمر ومړ.

د ارسطو له پنځو دوه برخه آثار یې باقي پاتی دي، خو یوازی دا برخه آثار یې هم دولس جلده ته رسیږي. او دده د عصر ټول مالومات په بر کی نیسي، خو بدبختانه هغه ټول آثار چی ارسطو د نشر لپاره اماده کړي وو له منځه تللي، او هغه څه چی موږ یې نن ورځ په لاس کی لرو هغه یادانښتونه دي چی ده د تدریس لپاره برابر کړي وو، او د هغه ادبي هنر فاقد دي چی د افلاطون په لیکل شویو یادانښتونو کی لیدل کیږي. خو د هغه وخت د علومو، چاپیریال پیژندنی او منطق په برخه کی یې داسی ژور بنیادي کار کړی وو چی له ده وروسته یې تر زر کلونو پوری ساری نه وو. د منځنیو پیړیو اکثره فیلسوفان دده له نظریاتو اغیزمن ول، توماس اکویناس چی د منځنیو پیړیو غټ فیلسوف وو هرځای به یې غوښتل چی دده یادونه وکړي. ارسطو د یو بی تعصبه او انعطاف پذیره فیلسوف په توګه پیژندل کیږي چی فلسفه یې د انساني تجربې پیچلتیاوو ته د رسیدګۍ د یوی دوامداره کوشش په توګه تلقي کوله، او تل په دی لټه کی وو چی ګویا د انساني ژوند د پیچلتیاوو لپاره به کومه بهتره لاره په خپلو افکارو کی ترلاسه کړي. ارسطو لومړنی غربي متفکر وو چی علوم یې تقسیم بندي کړل او رئیوس یې ورته وټاکل، د ځینی علومو نومونه چی اوس وخت کارول کیږي په اصل کی له همغه نه موږ ته رسېدلي دي، او تحقیقات یې تراوسه پوری هغو خلکو ته چی په دغه برخه کی کار کوي مهم دي، دده د لیکنو د یو جامع تحقیق په پایله کی مالومیږي چی په فلسفه کی د مابعدالطبیعه او میتافزیک غوندی ښاخونو ایجاد ارسطو کړی دی هغه څه چی دی یې جوهر نوموي.

د منځنيو پېړيو فلسفه

په سر کی به ووایو چی د غرب تاریخ په دری لویو دورو، پخوانی زمانه، منځنی پیړی او نوی زمانه باندی تقسیمیږي. په غربي فلسفه کی همدا رسم دی چی له پخوا منځنی او نوی فلسفی خبری کوي، د فلسفی د تاریخ کتابونه هم چی چاپیږي په همدغه دری دورو باندی تقسیمیږی، او څنګه مو چی وویل په پوهنتونونو کی هم معمولاً په تدریس کی له همدغه برخه بندی نه استفاده کیږي.

په قدیمه فلسفه کی په افلاطون او ارسطو باندی غلبه ده خو له دوئ وروسته نور مهم او جالب د توجه وړ فلاسفه هم په قدیمه زمانه کی ول. خو متأسفانه چی ددوئ له هیڅ یو نه هم لیکنی باقي پاتی نه دي چی د کیفیت او کمیت له پلوه ددغه دوه فیلسوفانو له کار سره مقایسه شي. د افلاطون او ارسطو لاس په فلسفه کی دومره خلاص وو چی د لرغونی فلسفی د لوستلو لپاره باید هرڅوک پوهنتون ته لاړ شي، په پوهنتون کی هم د زده کړیال وخت صرف د همدغه دوه‌وو په آثارو مصرفیږي.

که له دی وروسته هم بیا څوک د فلسفی مطالعی ته ادامه ورکوي نو احتمالاً ویني به چی ورته ویل کیږي چی مستقیماً دی د ارسطو له فلسفې نوی یا جدیدی فلسفی ته لاړ شي، او ددغه جریان یو پاړکی (د منځنیو پیړیو فلسفه) شاته پاتی کیږي، خو د کومی دوری په اړه چی موږ خبری کوو نږدی زرکاله فلسفه، یعنی د روم د امپراتورۍ له سقوطه تر رنسانس پوری موده په بر کی نیسي. او باید په خپګان سره وویل شي چی وروستي نسلونه د منځنیو پیړیو د فلسفې په مورد په شدت سره غافل پاتی شوي دي، او لوی علت یې هم شاید دا وي چی تقریباً ددغه دوری ټول معتبر فلاسفه دیني علماء او عیسوي کشیشان ول، او زموږ په دغه موجوده عصر کی د

مذهب په خلاف وسیع غبرگون او بلخصوص د حکمرانۍ په وړاندی یې پراخ مخالفت په افکارو باندی غالب دی. ددغه غبرگون په دوره کی د منځنۍ پیړۍ فیلسوفان د بدگمانۍ په پرده کی نغښتي دي خو دا له حقایقو سترگی پټول کیدای شي او مخکی له دی چی سړی پوی شي پیروي یې سړی کوم لور ته وړي ځان تری تیروو او د تعصب په وجه یې نادیده نیسو چی دا غبرگون هم د نورو سموغبرگونونو غوندی له حده تجاوز کوي. د منځنیو پیړیو ستر فیلسوفان ریښتیا هم ستر اشخاص ول، او لکه نن چی موږ د فلسفې په اړه نیک نظر لرو دوئ هم کار ورته کړی او سړی یې له آثارو ډیر څه یادولی شي.

د منځنیوپیړیو په فلسفه کی هم د لرغونی فلسفی غوندی دوه فیلسوفان له نورو مخکی دي. ددی دوه اشخاصو یو یې ددغه دوری په لومړیو او دوهم یې په اواخرو کی ژوند کړی. لومړی یې قدیس آگوسټین وو چی په ۳۵۴ میلادي کې په شمالي افریقا کی پیدا شوی وو، او که څه هم په خپل ژوند کی یې ډیر سفرونه وکړل خو بیرته په ۴۳۰میلادي په خپل ټاټوبي کی ومړ. دوه کتابونه یې د ټولو فیلسوفانو په تصدیق د نړۍ له سترو کتابونو دي چی یو یې (اعترافات) او دوهم یې (دخدای ښار) نومیږي. دوهم شخصیت هم د مقام له نظره ترده کم نه دی یعنی توماس آکویناس، دی په ۱۲۲۵میلادي کی په ایټالیا کی پیدا شو او په ۱۲۷۴م کی وفات شو، د اکویناس فلسفه له فني اړخه تر آگوسټین پخه ده، او مشهور آثار یې د شاگردانو لپاره دوه مجموعی دي: یوه مجموعه

یې د کافرانو په رد چې (د کاتولیک مذهب حقانیت) په نامه ده او دوهمه مجموعه یې د کلام د علم په نامه.

د آګستېین له مرګه او د روم د امپراتورۍ له سقوطه وروسته هغه دوره شروع شوه چې نن ورځ ورته توره دوره ویېل کیږي. له دوۍ وروسته همدومره باسوادان او فاضلان پاتی ول چې د مشرکو اقوامو د تجاوز په سلسله کی خپله ټولنه محفوظه وساتي په دغسی وضعیت کی پوهانو او لوستو صرف حفاظتي او ساتونکی جنبه درلودله، او تر مودو مودو پورې هیڅ علمي مهم اثر منځته رانغی.

د آګستېین او آنسلم ترمنځ په اووه سوه کلنه موده کی یوازی یو فیلسوف پیدا شو او هغه جان سکاټلنډي وو چې په نهمه میلادي پیړۍ کی یې ژوند کاوو خو کله چې په یوولسمه میلادي پیړۍ کی آنسلم ته رسیږو نو د متفکرانو د یوی مهمی سلسلې شاهدان یو چې په تیزۍ سره د یو بل ځایناستي کیږي، لکه په دولسمه پیړۍ کی آبلار، راجربیکن، په دیارلسمه پیړۍ کی توماس آکویناس او بیا ډانزسکوټوس، ویلیم آکمی. چې له ظهور سره یې ورو ورو منځنۍ پیړۍ پای ته ورسیدی.

ډيکارټ

معمولاً د نوی فلسفې اصطلاح په پوهنتونونو کی کارول کيږي، له قديمي فلسفې او منځنيو پيړيو له فلسفې ددی فلسفې بېلوالی عبارت دی له: ددين د اصلاح له وخته شروع فلسفه تر نن ورځې پوری. څوک چی عموماً د جديدی فلسفی بنسټ اېښودونکی دی هغه ډيکارټ دی، نو په روښانه عبارت، د د جديدی فلسفې اصطلاح يعنی له ډيکارټه وروسته فلسفه.

ډيکارټ په ۱۵۹٦ کی په فرانسه کی نړۍ ته راغی او فوق العاده ښه تحصيلات يې وکړل، خو د يو ځانګړي او مستقل فکر خاوند کس هم وو، تر اوسه يې درس وايه چی متوجې شو هغه مشران چی خبری يې حجت حسابيږي غالباً غلط استدلال کوي، په ځوانۍ کی نظام ته ننوت او د اروپا مختلفو نقاطو ته يې سفرونه وکړل، لېکن هيڅکله جبهې ته نه ولاړ، ډير زر يې دی خبری ته پام شو چی د ژوند صحنه هم د کايناتو د کتاب غوندی له تضاد او تناقض نه سرشاره ده، او دا مسئله يې تر توجه لاندی ونيوله چی آيا لار شته چی انسانان وکولی شي له هغی لاری په يو څه شي يقين پيدا کړي. او که شته نو دا لار څه رقم ده. له دی وروسته ډيکارټ له سفره لاس واخيست او په هالنډ کی چی فکري حيات هلته تر بل هرځايه آزاد وو ګوښه نشين شو. او تر شلو کلونو يانی له ۱٦۲۹ نه تر ۱٦۴۹ پوری يې په رياضياتو او فلسفه باندی آثار وليکل چی په عمق او اصالت کی يې ساری نه درلود، او همدا راز يې په

علومو هم ډیر تحقیقات وکړل، فلسفه او علوم تر دغه وخته جدا نه بلل کېدل او تر اتلسمې پیړۍ پورې ناتفکیک شوي پاتې شول. په ریاضیاتو کې د تحلیلي هندسې مشهوره څانګه د ډیکارټ ابداع وه.

د ډیکارټ مشهور آثار دوه دي چې یو یې (دعقل په لاره) او دوهم یې (په فلسفه اولې کې تأملات) نومیږي. لومړی اثر یې په ۱٦۳۷ کې خپور شو او دوهم یې په ۱٦۴۲ کې.

ډیکارټ هیڅکله واده ونکړ خو نامشروع لور یې لرله چې په پینځه کلنۍ کې مړه شوه او مرګ یې دده لپاره ستره عاطفي ضربه وه، هغه تل ډیر لوکس لباس اغوست او ښودله یې چې د پوځ افسر دی خو تل یې د ننګیالیو خلکو په نسبت د پوهانو مجلس ته ترجیح ورکوله، خو په هغه کلونو کې چې د اخلاقو د فلسفې په لیکلو بوخت وو له چاسره یې ناسته پاسته نه لرله او منزوي ژوند یې کاوو، په دري پنځوس کلنۍ کې یې د ملکې کریستینا په غوښتنه چې دی پرې راضي نه وو سټکهولم ته لاړ څو ملکې ته د فلسفې درس ورکړي خدا مرګوني خطایي وه ډیکارټ په ژمي کې په ذات الریه مبتلا شو او یو کال وروسته په ۱٦۵۰م کې ومړ.

سپینوزا او لایب نیټس

له ډیرو مودو رسم داسی وو چی د غرب فلسفه د اولسمې او اتلسمې پیړیو په جریان کی په دوه مخالفو مکتبونو تقسیم کړي، د تجربې د اصالت مکتب په انګلستان کی او د عقل د اصالت مکتب په ټوله اروپا کی. لاک، بارکلي او هیوم یې لوی تجربیان پیژندل او ډیکارټ، سپینوزا او لایب نیټس یې لوی عقلیان. ددوئ ترمنځه د ډیرو مسایلو ترمنځ مهمه اختلافي مسئله دا وه چی بشر له ذهن، او محض عقل نه په استفاده په دی توانیږي چی د کایناتو شناخت وکړی شي خو تجربیان بیا له دی خبری منکر ول، او ټینګار یې کاوو چی تجربه د هر هغه څه لپاره چی واقعاً وجود لري له ضروري عناصرو څخه ده، نو ضرور ده چی هر شناخت په یو نه یو قسم له تجربې منشأ واخلي. بلاخره دغه دوه مخالف مکتبونه د اتلسمې پیړۍ په اواخرو کی د ایمانویل کانت په فلسفه کی سره یوځای شول.

په دی بحث کی غواړو چی په سپینوزا او لایب نیټس وغږیږو چی له ډیکارټ وروسته ستر عقلي فیلسوفان ول، د وخت له نظره سپینوزا له لایب نیټس نه لږ مخکی وو، او په ۱٦۳۲م کی په امسټرډام کی نړۍ ته راغی، کورنۍ یې د پرتګال د یهودانو له نسله وه، چی وروسته د اسپانیا د عقایدو د تفتیش په دوره کی د دیني آزادۍ په لټه هالینډ ته راغلي ول، سپینوزا سره له دی چی په یهودي کورنۍ کی پیدا شوی او پالل شوی

وو خو له ديني رواج پرستۍ نه يې بغاوت وکړ، او په څليريشت کلنۍ کې يهودي مراجعو تکفير کړ، خو له نيکه مرغه هم د خوی او اخلاقو او هم د وضعيت او احوال په وجه دی خپله تنهايئ ته متمايل وو او ددی لپاره چې کار ته ورسيږي انزوا يې اختيار کړه، او حتی د هايډلبرگ پوهنتون لخوا يې د استادۍ پيشنهاد هم رد کړ او د خپلو عينکو، مايکروسکوپ او ټيليسکوپ لپاره د عدسيو په تراشلو بوخت شو. او همدغه هره ورځ له شيشی سره سروکار د سږو په مرض اخته کړ چې بيا په څلورڅلويښت کلنۍ کې د همدغه تکليف له امله ومړ. د ټولو په تصديق د سپينوزا شهکار اثر اخلاق نوميږي چې په سراسر فلسفه بحث کوي او په ۱٦۷۷م کال يانی دده د مرگ په کال دده له مرگه وروسته نشر شو. ددی کتاب يوه جالبه ځانگړنه داده چې مستقيماً د اقليدس د هندسې په سبک ليکل شوی دی، يانی له څو متعارفي او مفهومي لومړنيو اصولو پيليږي او د قياسی منطق له لاری د قضيو د پرلپسی اثبات جريان شماره گذاري کوي او همداسی د ټولی عالم هستۍ نقشه تشکيلوي. دا کتاب غالباً د فلسفي نظام تر ټولو ستره نمونه ده چې مقصد يې د ټولو مسايلو روښانتيا ده.

د سپينوزا له مرگه يو کال مخکی دده او لايب نيټس يانی زموږ د بحث دوهم فيلسوف ترمنځه د ملاقاتونو سلسله شروع شوی وه، چې ددوه سترو فيلسوفانو د مخامخ ملاقاتونو نادره سلسله يې بللی شو. لايب نيټس د سپينوزا بلکل بالعکس شخصيت درلود، درباري، ديپلومات او هميشه په سفر کی وو په ډيرو هيوادونو کی يې افتخارات گټلي وو او له دی مخکی هم په فرهنگي اړخ کی يو لوی کس شميرل کيده چې په متعددو علومو باندی حاکم وو. جنبشي انرژي (سينټيک) ده وضع کړی وه، بی له دی چې خبر شي نيوټن هم په دی کار لاس پوری کړی، د جامع او فاضل حساب (انټيگرل

او ډیفرینسیل) ابداع یې وکړه او په دی باب یې لیکنی تر نیوټن مخکی خپری شوی او موږ یې تر نن ورځې له نظریاتو استفاده کوو، له دی پرته لایب نیټس یو لوی فیلسوف وو.

لایب نیټس په ١٦٤٦م کال په لایپزیک کی نړۍ ته راغی او په هانوور کی ومړ. د تحصیل په موده کی یې داسی استعداد او هوښ له ځانه وښود چی به یویشت کلنۍ کی د پوهنتون د استادۍ پېشنهاد ورته وشو خو ده هم د سپینوزا غوندی دا پیشنهاد رد کړ، خو یوازی د رد دلایل سره بیل وو ځکه لایب نیټس غوښتل چی نړیوال شي، ډیر عمر یې د هانوور د دوکانو په خدمت کی تیر کړ او یو له همدغه دوکانو وو چی وروسته بیا د لومړي جورج په نامه د انگلستان پاچا شو. لایب نیټس هر هغه کار چی یو سړي فکر کاوو چی باید شوی وای کاوو، په همدی وجه یې خپل فلسفي آثار په فارغ وخت کی لیکل. لیکنې یی ډیری دي خو لیکنی یې د لنډو مقالو په شکل لیکل شوي دي تقریباً هیڅ یو اثر یې دده په ژوند نه دی نشر شوی. په دی سربیره یې له ډول ډول خلکو سره په مختلفو هیوادونو کی مکاتبه کوله هم ددغه مکاتباتو حجم او هم یې محتوا له فلسفي اړخه د توجه وړ ده. دده له غښتلو آثارو یې (مونادولوژي) او (په مابعدلطبیعه بحث) دی، یو بل مهم کتاب هم لري چی (د انساني فهم په باره کی نوي تحقیقات) نومیږي او تقریباً نکته په نکته یې پکی له خپل همعصر مخالف فیلسوف جان لاک سره بحث پکی کړی دی.

جان لاک او بیرکلي

نړۍ چی تراوسه کوم پرنفوذه فیلسوفان لیدلي دي په هغوئ کی یو هم جان لاک انگلیس (متولد ۱٦۳۲م) دی، عموماً عقیده داده چی د لیبرال دیموکراسۍ او د عصري تجربوي فلسفې بنیاد ده ایښې دی. لاک تجربه اصل بللی دی او فکر کوي چی زموږ برداشتونه اصلاً ممکن نه دي چی د تجربې له پولو کامل تیر شي او زموږ په تصوراتو کی ځای شي. ډیرو زیاتو فیلسوفانو له لاک نه وروسته هم دا اعتقاد په مختلفو شکلونو منلی دی، او په نړۍ کی خو انگلیسي ژبي هیڅکله نه دي توانیدلي چی تر اوږدی مودی ددی فکر له تسلط نه ووځي. د تجربوي فلسفې خیره تر دی حده روښانه وه چی تراوسه د ډیرو خلکو په ذهن کی واضحه، بدیهي او د شعور په حکم کی عادي ده، او کله خو به چی پخپله د لاک په خوله بیانېدله نو به یې نتایج بیخي انقلابي ول، که به په فلسفه کی وو، که به په طبیعي علومو کی او که به په سیاست کی وو د لاک د ویناوو یوه برخه به همیشه دا وه چی (په ړندو سترگو هیڅکله د چا د عرف او عاداتو پیروي مه کوئ، حقایق په نظر کی ونیسئ او خپله فکر پری وکړئ). دا فکر د سیاست په نړۍ کی خپله یو انقلابي حیثیت لري، په فرانسه کی یې د وولټر او د دایرة المعارف د ملگرو په اذهانو بیخي ژور تاثیر وکړ د فرانسی له انقلابه مخکی یې د یو مسلط عامل په توگه فکرونه تنظیم کړل. د امریکې د بنیادگزارانو به مسلسل لاک مدنظر وو او د

اساسي قانون د تدوین په وخت یې د قوانین د لاک د نظریاتو په سیوري کی جوړ کړل چی د استقلال اعلامیه یې د تاثیر بهتره بېلګه ده.

لاک د ویسټ مینسټر په مدرسه کی (چی په هغه وخت کی احتمالاً په ټول انګلستان کی بهترینه مدرسه وه) او د اکسفورډ په کرایسټ چرچ کالج کی درس ولوست، او په همدی ځای کی یې تر پینځه دیرش کلنۍ پوری تدریس ورکړ. همداراز یې د طبابت صلاحیت او جواز ترلاسه کړ او له پوهنتوني ژوند وروسته سیاست او طبي تحقیقاتو ته ننووت (کله چی ژوندی وو نو اکثراً به د ډاکټرلاک په نامه هم یادېده)، په هغه اړودوړ کی چی انګلیسانو (سرلوړی انقلاب) باله لاک مجبور شو چی د ځان د ساتنې لپاره هالنډ ته پنا یوسي او یو له هغو لومړنیو انګلیسانو وو چی په ویلیم اورنج پسی د سټوراټ سلسلې د پرځولو لپاره انګلستان ته ستون شو. له دی مخکی کلونه کلونه د خپلې لیکنی (د انساني فهم باره کی تحقیق) په تکمیل بوخت وو چی په فلسفه کی یو شهکار بلل کیږي. دا لیکنه په ۱۶۸۹م کی کله چی لاک اوه پنځوس کلن وو نشر شوه، خو په پښتنۍ یې ۱۶۹۰م لیکلي دي نو شاید د همدی اشتباه له امله یې د نشر کال دا ښودل کیږي. له دی وروسته یې هم تر ۱۶۹۳م پوری څو کتابونه ولیکل. لاک دوه اویا کاله عمر وکړ او نور څه یې هم ولیکل او نړدی ټولی لیکنی یې د پینځو کلونو په دوران کی خپری شوی.

له لاک وروسته بل انګریزفیلسوف چی نړیوال شهرت لري جورج بیرکلي دی، بیرکلي ډیر ځایونه له لاک سره غبرګون هم ښودلی خو له دی سره سره بهتره ده چی په دواړو یوځای بحث وکړو.

بیرکلي په ۱٦٨٥م کال په ایرلېنډ کی پیدا شو، او د ډوبلین ښار په ترینایټي کالج کی یې درس ولوست، او ټول آثار یې چی په فلسفه کی یې نن ورځ د شهرت مایه ده د عمر د شل او دیرش کلنۍ ترمنځ نشر ته وسپارل لکه (د بینایۍ جدیده نظریه) او (دانساني معرفت اصول). ځینی نور آثار یې ددی مستحق دي چی لاښه وپېژندل شي، خو هغه آثار چی دده د شهرت لامل شوي دي همدغه دي چی پورته مو ذکر کړل. بیرکلي په ۱۷۳۴م کی د مذهبي پېشوا مقام ته ورسېد او تر نن ورځې پوری غالباً د همدغه لقب یادیږي. د ژوند ډیره برخه یې به ټولنیزو فعالیتونو او یوه عمده برخه یې په نوی نړۍ (یانی امریکا) کی تیره شوه. د ییل په پوهنتون کی یو کالج هم دده په نامه دی او په کلیفورنیا کی د بیرکلي ښار هم دده په نامه نومول شوی، بیرکلي په ۱۷۵۳م کی ومړ او جسد یې د اکسفورډ په کریسټ چرچ کالج کی دفن شو کوم چی مخکی د لاک کالج وو او زوی یې هم دغلته تحصیل کاوو.

ډيويډ هيوم

هغه ستر فيلسوف چې خپل ټول آثار يې په انګليسي ليکلي خو دی انګليس نه وو بلکې سکاټلنډی وو ډيويډ هيوم نوميږي، په کال ۱۷۱۱م په ايډينبرو کې نړۍ ته راغی. هيوم د خپل کار بهترين آثار هغه وخت وليکل چې کله دی ځوان وو، په اتلس کلنۍ کې يو ډول عقلي مکاشفې لاس ورکړ او اته کاله يې له دی وروسته د يو غټ او انقلابي کتاب (د انساني طبيعت په باب رساله) باندی مصرف کړل، خو له ډير سست او کمزوري غبرګون سره مخ شو لکه چې دی پخپله وايي (له چاپخانی مړی پيدا شوی وو)، هيوم د ديرش او څلويښت کلنۍ په عمر کې يو ځل بيا کوشش وکړ چې تير جبران کړي او خپل ياد کتاب په نوي شوق په نسبتاً کوچنيو دوه جلدونو کې بيا خپاره کړل چې يو يې (دانساني فهم باره کې تحقيق) او بل يې (داخلاقو د بنسټ په باب تحقيق) نومېدل خو دا ځل يې هم د تير کتاب په څير يخ استقبال وشو او نور نو ظاهراً هيوم فلسفې ته شا کړه. د عمر د څلويښت او پنځوس کلونو په منځ کې يې د بريتانيې د تاريخ په باب کتاب وليکه چې تقريباً تر يونيم سل کلونو پورې په خلکو کې محبوب وو او د تاريخ د استناد په توګه به تاريخپوهانو ګټه تری اخيسته، او په همدی وجه يې نن ورځ کله کله خلک د مؤرخ په لقب هم يادوي، د خپل حيات په موده کې يې د يو اقتصاددان په توګه هم په خلکو

کی تاثیر درلود او کله چې د کرنسۍ خبره راپورته شوه نو د هیوم نظریات پکی یوځل بیا مرکزي رول ولوباوو، همدا راز د دولتي امورو په برخه کی یې هم کافي پوهه لرله، د انگلستان او اتریش په جگړه کی یې د لوړپوړي افسر په دنده خدمت هم کړی، یوه موده یې په پاریس کی د برطانیې د سفیر او وروسته بیا د بهرنیو چارو وزارت مرستیال شو.

هیوم مختلفو محافلو ته تگ راتگ درلود، او هر چېرته د خپلی خوشطبیعتۍ او نبوغ په وجه محبوب وو، د دوستۍ لپاره یې داسی کمساری استعداد درلود چی کولی یې شول د فرانسوي همعصره فیلسوف ژان ژاک روسو ملگری هم شي، حتی یو وخت خو روسو غوښتل چی د هیوم د شتون په وجه په انگلستان کی ژوند وکړي، په فرانسه کی هیوم په (le Bon David) مهربان ډیویډ مشهور وو، او په پلرني ښار ادینبورو کی خو دده د اوسېدنی واټ د پاک ډیوډ په واټ مشهور وو. داسی القابو ته په پام سره شاید دا د روزگار یوه لوبه وه خو هیوم به د خپل وروستي فلسفي شهکار په لیکلو بوخت وو یعنی په فطري دین باندی ژور او ټومبونکی نقد کول غوښتل چی له مرگ مخکی یې په اړه څوک نه پوهیدل. هیوم په کال ۱۷۷٦م کی ومړ، او کتاب یې (د طبیعي دین په اړه څو خبری اتری) چی د ځینو په نظر دده بهترین کار وو په ۱۷۷۹م کی چاپ شو.

هیوم ډیر جذاب او زړه راښکونکی شخصیت لري او همدا راز باید دی په ادینبورو کی د اتلسمې پیړۍ د هغه فکري او عقلي خوځښت عامل هم وبولو چی اوس یې موږ د (دسکاټلنډ د روښنفکرۍ غورځنگ) په نامه پیژنو، هغه نهضت چی په ترتیب سره یې ستر فیلسوفان ستر اقتصادپوهان ستر انگلیس ژوندلیکونکي، ډیویډهیوم، ایډم

سمیت او جیمز بازول راوټوکول. دغه دریواړو کسانو یوبل پیژندل، ایډم سمیت خو د هیوم یو له صمیمي دوستانو څخه وو چې ډیر سخت د هغه ترتاثیر لاندی وو، بازول غوښتل چې د هیوم ژوندلیک ولیکي خو افسوس چې هیڅکله په دی کار بریالی نه شو.

کانت

ایمانویل کانت هغه کس وو چې فیلسوفان یې یو داسې شخص بولي چې د لرغوني یونان له وخته تر نن ورځې پورې یې سیال نه دی پیدا شوی، کانت په ۱۷۲۴م کال په گونیگسبرگ کې وزیږید او همالته تر نژدې اتیاکلنۍ پورې واوسېد او په۱۸۰۴م کې ومړ، دده باره کې ډېرې خبرې کیږي لکه چې وایي کانت هیڅکله له کونیگسبرگه بیرون نه ووت او د عمر تر وروستۍ شېبې پورې یې له خپل ټاټوبي بهر پښه کینښوده، همدا راز وایي چې دی د خپل ورځني ژوند د تقسیم اوقات سخت پابند وو چې د کونیگسبرگ خلکو په اسانۍ کولی شول ساعتونه یې د عبور په وخت د خپل کور له پنجرو نه وشمېري. کانت هیڅکله واده ونکړ او ژوند یې ظاهراً بلکل آرام او بې حادثې تیرېده. خو هیڅکله هغه وچې لرگی هم نه وو چې پورته مو تشریح کړه، یانې نسبت نورو خلکو ته نیکخویه، نیک لباسه، په محاوره کې دروند او نکته سنج وو. په کونیگسبرگ پوهنتون کې چې له دیرش کاله زیات یې هلته استادي لرله د تدریس په وخت یې ښکلې بیان درلود او په درسونو کې یې لاس ډېر خلاص وو.

حیرانوونکې ده چې کانت لومړنی سترمعاصر فیلسوف وو چې په پوهنتون کې یې تدریس کاوو، ډیکارټ، سپینوزا، لایب نیټس، جان لاک، بیرکلي او هیوم هیڅ یو د فلسفې درس نه ورکاوو، حتی تر یوې بلې پیړۍ یانې تر نولسمې پیړۍ پورې هم همدا دستور وو، یوازې بارز شخص هیگل له دې مستثنی وو خو شوپنهاور،

کارکیگور، کارل مارکس، جان سټورټ میل او نیچه هیڅ یو پوهنتوني فیلسوف نه وو. نیچه خو حتی پوهنتون خوشی کړ څو فیلسوف شي، په جدید عصر کی، کله چی نولسمې پیړۍ ته رسیږو وینو چی تقریباً ټول ستر فلاسفه پوهنتونیان دي، دا بیله خبره ده چی وویلی شي چی آیا د فلسفې مسلکي کېدو لپاره همدا طرز ښه دی که نه. یادا چی له دی لاری تیرېدل نشته.

بیرته ورگرځو د پوهنتون یو ستر او لومړني استاد ته، د کانت د ځوانۍ او د ژوند د منځنیو وختونو لیکنو هغه ته ډیر شهرت ورکړ، خو نن ورځ دده هیڅ اثر پرته له ډیرو کمو کسانو لوستونکي نه لري، دده ځینی لیکنی وی چی اووه پنځوس وروسته یې په تدریج نشر شوی او انتشار یې همداسی تر اویا کلنۍ وروسته هم ادامه درلوده. دا وخت دی یو ډیر عجیب کار وکړ او هغه دا چی د عمر په وروستۍ موده یانی زړښت کی یې یو کتاب ولیکه چی د ټولو په تصدیق د کانت شهکار د هغه همدا کتاب دی چی (په محض عقل نقد) نومیږي، چی په ۱۷۸۱م کی چاپ شو او په لومړي سر کی څوک ښه پری پوه نه شو، په دی وجه کانت دوه کاله وروسته ددغه کتاب محوري مباحث په یو کوچني جدا جلد کی چی (سریزه) یا تمهیدات نومیده چاپ کړه، او څه موده وروسته یې بیا په تدریج سره په نورو کتابونو کی د خپل شهکار مباحث تشریح کړل. همدا راز یې یو بل کتاب (دمابعدالطبیعه اخلاقو بنیاد) هم ولیکه چی په ۱۷۸۵م کی نشر شو او له هغه وخته تر نن ورځې پوری په اخلاقي فلسفه لوی تاثیر لري.

هيگل او مارکس

د هيگل غوندی کم فيلسوفان به وي چی په واضحه يې د نړۍ مخ بدل کړی دی، هم خپله يې د المان په نشنليزم باندی تاثير پريښی دی او هم يې غيرمستقيم د خپل مريد کارل مارکس (چی زموږ د عصر ډير حکومتونه يې نوم د ځان د وصف په توګه کاروي) د مشهورو آثارو په مټ نړيوال خطوط په خپل ځان پسی راښکلي دي. نو که وغواړو چی په نړۍ د هيگل تاثير ووينو نو خپل چاپيريال ته دی وگورو. هيگل د نړۍ د سياسي حالاتو ترڅنګ په فلسفه هم همدومره سترتاثير لري لکه چی وايي د فلسفې تاريخ له هيگل نه تر اوسه پوری، ممکنه ده چی دده د آثارو په مورد به رنگارنگ عکس العملونه وي.

گيوريگ ويليم فريدريش هيگل په ۱۷۷۰م کال په اشتوتگارت ښار کی نړۍ ته راغی او د عمر ډيره برخه يې په تدريس تيره کړه لومړی په هايډلبرگ او بيا په برلين کی د فلسفې استاد شو. هيگل فلسفی ته ډير وروسته راغی خو کله چی په ۱۸۳۱م کی وفات شو نو په سراسر المان کی تکړه فلسفي وو، د څه مهم او پرنفوذه آثار يې (د ذهن پديده، د منطق علم، د حق فلسفه، د تاريخ فلسفه).

د هيگل څوتنه پيروان خپله هم مشهور شول خو ددی يو شهرت هم کارل مارکس ته نه رسيږي، مارکس په ۱۸۱۸م د المان په ټراير ښار کی وزيږيد، او په ځوانۍ کی هغه

وخت چې فلسفه یې لوستله د هیګل ډیر سخت تاثیر پرې وشو، خو تر هغې سوسیالست وو چې ترڅو یې په پینځه ویشت کلنۍ کې فلسفه له المانه، سیاست له فرانسې او اقتصاد له انګلستانه ترلاسه کړ، او په خپلو کې یې مخلوط کړ او یو قوي نچوړ یې ترې راوویست چې نن ورځ په مارکسیزم مشهور دی. په ۱۸۴۸م د یو پیسه دار کارخانوال په موافقه چې فریدریش انګلش نومیده یې د کمونست بیانیه ولیکله. شاید د عقایدو او افکارو په تاریخ کې بله هیڅ همکاري دومره د اهمیت وړ نه وي لکه د مارکس او انګلش چې ثابته شوه، ددې لپاره چې مارکس د لیکلو قابل وي انګلش د عمر د ډیرې برخې معاش ورکاوو، مارکس د ژوند ډیروخت د ځینې سیاسي فعالیتونو په وجه له وطنه جدا تیر کړل، په یودیرش کلنۍ کې لندن ته لاړ او تر مرګه یانې تر ۱۸۸۳م پورې هملته پاتې شو، او قبر یې د های ګیټ په مقبره کې دی، اوږده کلونه یې په مطالعه او کار باندې د برتانیې په قرأت خانه کې تیرکړل او همدغلته وو چې شهکار یې (دسرمایې کتاب) ولیکه چې په ۱۸٦۷م کې نشر شو. مارکسیزم په خپله د فلسفې د منل شوی کلمې په مانا نه ده لیکن ښکاره ده چې د فلسفې عمده عنصر برخه پکې لري او دغه عنصر همیشه هیګل وو.

شوپنهاور

ممکنه ده فکر وکړو چی هغه یوازینۍ رشته چی د ورځنۍ سلیقی له زیږیدلو هوسونو نه تابعیت نه کوي فلسفه ده، خو داسی نه ده، په فلسفه کی هم د بشر د نورو فعالیتونو غوندی ظاهراً هر نسل د تیر نسل په کړنو غبرگون ښیي چی په نتیجه کی یې هغه لیکوالان چی آثار یې ډیر لوستونکي لري له پامه لویږي او نوی څیری راځلیږي، ددی کار حاصل دا وي چی په هر معین وخت او سیمه کی یوڅه کسه د گوتو په شمار خلک مشهور شي او د مطالعی پام ورته ورگرځي او تیر مشهور خلک له پامه غورځي خو یو وخت بیاځل داسی راځي چی همغه هیرو شوو خلکو آثار د اړتیا له مخی خلک میدان ته راباسي او آثار یې بیا په اصطلاح بابیږي او دا پروسه همداسی روانه وي.

د هغو فلاسفهوو له منځه چی په دی سرنوشت اخته وو یو یې هم شوپنهاور دی چی د عمر ډیره برخه یانې د نولسمې پیړۍ لږ ډیر له پامه وغورځېد خو د همدغه پیړۍ په دوهمه نیمایي کی یوځل بیا د نومیالیو او پرنفوذه فلسفیانو مقام ته ورسېد. خو د شلمې پیړۍ په لومړیو کی بیا داسی کلک هیرشو چی د فلسفی د استادانو لپاره یې آثارو نور د مطالعی ارزښت نه درلود، خو دادی زموږ په عصر کې ددغه سترفیلسوف آثار بیا د توجه وړ گرځېدلي دي ددی علتونه ډیر دي خو موږ راځو بیرته خپلی اصلي خبری ته.

آرتورډ شوپنهاور په ۱۷۸۸م کی په ډینزیګ یا اوسني ګوډینسک کی زیږیدلی، کورنۍ یې څونسله مسلسل د هغو پیسه دارو تجارانو له جملی نه وه چی په هانزای مشهور ول. شوپنهاور هم د نړیوال تجارت مسیر ته د داخلېدو لپاره روزل شوی وو نه د علمي او تحقیقاتي ژوند لپاره. خو ده له کورنیز تجارت سره مینه نه درلوده او په ډیر ټینګار پوهنتون ته لاړ او باقي عمر یې د هغه بودیجی په مټ چی لرله یې په مستقلو مطالعاتو او لیکلو تیر کړ. دده د ډاکټرۍ تیزیس هم نن ورځ د یو کلاسیک اثر په توګه ارزښت لري، شوپنهاور تراوسه دوه یا درویشت کلن وو چی هوډ یې وکړ څو شهکار (نړۍ د ارادی او نمایش غوندی) ولیکي. دا لیکنه په ۱۸۱۸م هغه وخت چی ده پښنه دیرش کلنۍ ته کېښوده منتشر شو، له دی وروسته تر دوه اویا کلنۍ پوری شوپنهاور پریمانه آثار نشر کړي دي، همدا راز یې د مقالو مجموعه چی تفننات او متممات نومیږي او دوه نور کوچني د اخلاقو کتابونه چی د اخلاقو اساس او د ازادۍ اراده نومیږي هم خپاره شول، یو بل کوچنی کتاب هم لري چی دطبیعت اراده نومیږي، په دغه کتاب کې یې غوښتل وښیي چی جدید علمي اکتشافات دده د فکر زیږنده ده، خو دده په لیکنو کی تر ټولو مهم تحریر چی وو هغه (نړۍ د ارادی او نمایش غوندی) اثر دوهم ځل چاپ وو چی د لومړي اثر دوه برابره حجم یې درلود او په ۱۸۴۴م کی منتشر شو.

شوپنهاور د څو ځانګړنو له امله جالب وو، آثار یې بلافاصله د کانت له آثارو وروسته راځي، او د غربي فلسفې په اصل جریان کی خاص ځای لري. له هندو او بودایي آیین نه ډیره ښه اطلاع لري او یواځینی غربي فیلسوف دی چی د شرقیانو او غربیانو د افکارو ترمنځ مهمو او پرمعنا مشابهتونو ته اشاره کوي، له دی هاخوا، دی لومړنی ستر غربي عالم دی چی په ښکاره او صراحت سره د خدای له وجود نه انکار کوي،

له شوپنهاور پرته هیڅ بل ستر فیلسوف د هستۍ په نظام کی هنر ته دومره ستر مقام نه اختصاصوي په همدی وجه د نورو ټولو فیلسوفانو په نسبت په جدید عصر کی د هنرمندانو ترمنځ دی ډیر محبوبیت لري، خپله د الماني نثر له بهترینو استادانو څخه دی خو باید ووایو چی د شوپنهاور فلسفه، نثر او نور آثار دومره عمیق دي چی په ډیره مشکله سړی کولی شي ژورو ته یې ورسیږي.

نیچه

هر فهرست چې د نولسمې پیړۍ د فلسفې له حوزې دباندې تاثیرلرونکیو فیلسوفانو نومونه ذکر کوي باید د هیګل، مارکس، شوپنهاور او نیچه له نومونو خالي نه وي، په اروپا کې له انګلستان نه په استثنی سره نیچه په فلاسفه‌وو هم بیحده تاثیر درلود، لېکن تر څه موده مخکې پورې یې له انګلیسانو یوازې عناد او بدګماني لیدلې ده خو په نوره نړۍ کې داسې احساسیږي چې د نیچه آثار یوه خاصه توجه حاصلوي لګیا ده، او تازه وینو چې د ژبې د تحلیل اهل فلاسفه یې د آثارو کتلو ته متوجې شوي دي. البته نیچه په ادیبانو همېشه ژور تاثیر لرلی دی چې په هغې جملې کې د انګلیسي ژبې مشهور لیکوالان لکه برناردشو، انګلیسي شاعر ویلیم بیټلرییټز او مشهور شاعر او رومان لیکونکی ډي ایچ لاورینس هم راځي. نیچه په نثر کې هم ښه وو او د نړۍ په ډیرو ژبو یې نثر ژباړل شوی دی.

فریدریش نیچه په ۱۸۴۴م کال د المان په ساکسوني ایالت کې نړۍ ته راغی، په پوهنتون کې د یونان او لاتین د ژبې او معارف په پوهه کې فوق العاده وځلېد، او تر اوسه ترڅوویشت کلنۍ نه وو رسېدلی چې د پوهنتون د استادۍ څوکۍ ته ورسېد هغه څه چې په هغه زمانه کې بیساری وو. خو وروسته یې تدریس او پوهنتون ته شا کړه یوازیتوب یې غوره کړ او فیلسوف شو. شپاړس کاله یې لیکل وکړل او ډیری لیکنې یې کوچني کتابونه دي یا مقالې او ویناوې دي. پېژندل شوي کتابونه یې (انسان او

تراژیدي، انساني خاکه، له نیک او بد هاخوا) او د اخلاقو نسب دي. او تقریباً مشهور کتاب یې زرتشت دی، دی په لومړي سر کی د شوپنهاور او واګنر له نظریاتو ډېر اغیزمن وو. خو وروسته یې له دواړو زړه تور شو او داسی حد ته ورسېد چی بعضې مشهورې جدلنامې یې د واګنر خلاف ولیکلی.

نیچه د ژوند د خلاقیت د دورې له څلورو کلونو زیات د فکري وحدت په هیڅ دستګاه رامنځته کولو ونه توانېد، خو وروسته ورو ورو په دی فکر کی شو چی باید د خبرو ټول عمده موضوعات یې باید په یو جامع اثر کی سره راټول کړي، لومړی یې غوښتل چی ددغه اثر نوم (قدرت ته معطوفه اراده) او بیا یې (د ارزښتونو پلټنه) نوم ورته غوره کړ، خو خبره داوه چی نیچه همېشه رنځور وو، مګر د ۱۸۸۹م په جنوري کې په ټولییزه توګه د سیفیلیس د دریمې دورې رواني ناروغۍ په پایله کی له پښو ولوېد، او له همغه وخته ترمرګه پوری یانی ۱۹۰۰م پوری بیچاره او ناتوانه د جنون په پنجو کې پروت وو.

هوسرل او هایډګر

یو له هغو فیلسوفانو چی د شلمې پیړۍ په لومړیو کی یې فعالیت کاوو او همیت یې په مراتبو له هغی ډیر دی چی له فلسفې خارج حوزه کی یې لري، دا شخص د ایډمنډ هوسرل په نوم یو جرمنی دی، چی په ۱۸۵۹م کی پیدا او په ۱۹۳۸م کی مړ شو، د یو جامع تصدیق په بنا د هوسرل شهکار هغه اثر دی چی منطقي تحقیقات نومېږي. دا اثر په دوه جلده کی په ۱۹۰۰م او ۱۹۰۱م کی نشر شو، بله لیکنه یې د تصوراتو په نامه دی چی له لومړي اثره دولس کاله وروسته چاپ شو. هوسرل د خپل ځانګړي بحث له مخی په فلسفه کی د آګاهۍ د منظم تحلیل په خاطر یو نوی مکتب پرانیست چی په معاصره فلسفه کی یې پدیده پیژندنه بولي. په دی اصطلاح کې د هر هغه څه تحلیل راځي چی په مستقیمه تجربه پوری اړه لري نه مادي اشیاء. خو په دی کی ډیر جنجالي موارد هم شته، ځکه دا اصطلاح یوازی د شخص په افکارو دردونو عواطفو او خاطراتو نه بلکی په موسیقۍ ریاضیاتو او ډیرو نورو شیانو باندی هم اطلاقیږي.

د هوسرل له پیروانانو یو هم مارټین هایډګر دی، مارټین په ۱۹۲۷م کال د وخت او هستۍ په نامه یو کتاب نشر کړ چی هوسرل ته یې اهداء کړی وو او په دغه لیکنی سره یې مستقله لاره مخکی ونیوله، د هایډګر وخت او هستي کتاب په شلمه پیړۍ

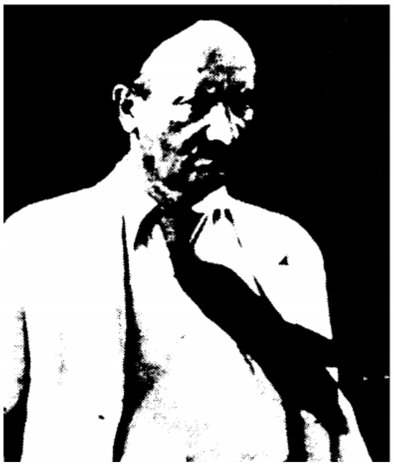

کی د اصالت وجود فلسفې یا اگزیستینشلیزم سرچینه شوه. په شپږاتیاکلنۍ کی مړ شو خو د عمر په دغه اوږده برخه کی یې له یاد کتاب پرته نور ډیر کتابونه هم ولیکل خو شهکار یې همدا وخت او هستي وه. له هایډگر نه مخکی هم اگزیستینشلیزم شهرت درلود بلخصوص ژان پل سارتر بحث پری درلودلی حتی د سارتر مهم فلسفي کتاب هستي او نیستي هم دا مسئله تر یو اوږده بحث لاندی نیولی ده خو مسلم استاد یې هایډگر وو او داسی عقیده شته چی سارتر دی له هایډگر نه د تاثیر څه بوی اخیستی وي. نو دلته په فلسفه کی له یو روښانه او مشخص تحول سره مخ کیږو چی له هوسرل نه هایډگر ته رسیږي او له هایډگر نه سارتر ته.

دلته اړینه ده چی له یو بل شخص نه هم یادونه وکړو او هغه موریس مولو پونتي وو، چی به ۱۹۴۵م کی یې د حسي ادراک پیژندنی په نامه مهم کتاب خپور کړی وو، سارتر او مولو پونتي یو وخت صمیمي دوستان ول او په شریکه یې یوه مجله هم تأسیس کړی وه، چی مسئولیت یې مولوپونتي ته ورپه غاړه وو، خو عمر یې جفا ورسره وکړه او په دري پنځوس کلنۍ کی مړ شو.

د اصالت عمل فلسفه (امریکایي پیروان)

په فلسفه کی هم د نورو ډیرو زمینو غوندی د انگلیسي ژبې د فعالیت مرکز متحده ایالات دي نه برتانیه. لېکن دا تازه خبره نه ده او د امریکی فلسفه له سل کاله مخکی وخته تر نن پوری نړیوال اهمیت لري، څنگه چی برټراندراسل یې په خپل ژوندلیک کی وایي چی د نولسمې پیړی په اواخرو او د شلمی پیړی په لومړیو کی د هارورډ د فلسفې له مکتبه بل بهتر ځای نه پیدا کیږي، د امریکا د فلسفې ترټولو برجسته نمایندگان دری نفره ول چی له هغه وخته تر نن پوری هماغسی پایداره پاتی دي. یو له دوئ نه سي ایس پیرس دوهم یې ویلیم جیمز او دریم یې جان دیویي دی. کله دوئ ته د یو کلي عنوان لاندی د اصالت عمل مکتب امریکایي پیروان وایي، خو حقیقت دادی چی ددی دریواړو ترمنځ له هغی تفاوت ډیر دی چی ددغه نامه له عنوان راوځي.

پیرس په هارورډ کی د ریاضی د یواستاد زوی وو او په ۱۸۳۹م کال نړی ته راغی، او له لومړي سره یې په ریاضیاتو او علومو کی تربیه شوی وه، او د فیزیک له لاری به یې گټه ترلاسه کوله یوازی په فراغت کی به یې فلسفی ته وخت ورکاوو خو تر اته څلویښت کلنی پوری یې بیا ټول وخت فلسفې ته ورکړ او له نورو علمي مشاغلو څنگ ته شو، په تأسف سره باید ووایو چی ددی کار په نتیجه کی کله چی په څلوراویا کلنی کی مړ کېده نو ډیر د فقر او غربت ژوند یې درلود. هغه هیڅکله په خپل عمر کتاب ونه لیکه.

او ټولی لیکنی یې ترمرګ وروسته په هغه مجموعه کی چاپ شوی چی د مقالاتو مجموعه نوم یې درلود. خو لا تر نن ورځی یې داسی لیکنی شته چی چاپ شوي نه دي.

ویلیم جیمز تقریباً چی د پیرس همزولی وو. په ۱۸۴۲م کی نړۍ ته راغی د هغه غوندی یې په هارورډ کی تحصیل وکړ او له طب نه خلاص شو، لومړی یې په هماغه پوهنتون کی د اناټومۍ او فیزیولوژۍ درس ورکاوو بیا د فلسفی استاد شو او بلاخره یې د روانشناسۍ تدریس کاوو. له مشهورو کتابونو څخه یې د روانشناسۍ اصول، داخلي سیل، او اصالت عمل یا پریګماټیزم دي. او بلاخره په ۱۹۱۰م کی ومړ. خو جیمز د پیرس په خلاف په خپل ژوند نړیوال شهرت ته ورسېد، جالبه داده چی دده له ورونو نه یو هنري جیمز مشهور رومان لیکونکی وو چی د ژوند په ډیرو شیبو کی یې داسی احساس کاوو چی ګویا د خپل ورور تر شعاع لاندی دی چی نړیوال شهرت یې موندلی.

دریم او وروستی لوړپوړی امریکایي فیلسوف جان دیویي وو چی په ۱۸۵۹م پیدا او په ۱۹۵۲م کی ومړ، دده ټول عمر په پوهنتونونو کی تیر شو، لومړی یې په میشیګن پوهنتون، بیا په شیکاګو پوهنتون، او وروسته یې د نیویارک په کولمبیا پوهنتون کی درس ورکاوو. ډیر کم فیلسوفان به وو چی دده هومره یې په په علمي او ټولنیزو امورو کی تاثیر لرلی وي، صرف فلسفی یې په تربیه او ښوونه کی ځانته نړیوال شهرت درلود، او له

فلسفی هاخوا يې هم په جهاني سطحه نوم کم نه وو. کتابونه يې ډير دي خو دلته يې يوازی د يو څو کتابونو نومونه اخلو لکه: ديموکراسي او تربيت، د انسان کردار، تجربه او طبيعت، او د يقين پلټنه.

فرگه او برټرانډ راسل

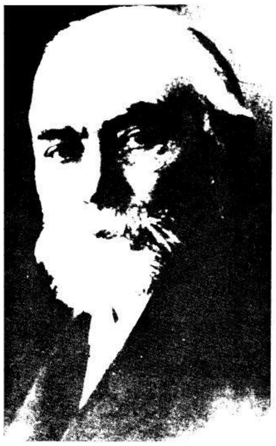

نن ورځ چې د فلسفې کومه لويه برخه په انگليسي ژبه د خلکو ترمنځ رواج لري هغه له دوه کسانو سرچينه اخلي. يو يې گوتلوب فرگه او بل برټرانډراسل دی. فرگه او راسل ترډيره له يو بل نه مستقل کار کاوو، لېکن په خپل کار سره يې د جديد منطق بنياد کېښود، له هغی پورته چې کوم څه ددی دواړو له لاسه رامنځته شو هغه د رياضياتو اصول، او له منطق سره د رياضياتو رابطه وه. خو دغو پايلو داسی حالت غوره کړ چې ورو ورو يې په ټوله فلسفه ژور تاثير پريښود، همدا خبره د بل فيلسوف ويتگنشټاين باره کی هم کولی شو، هغه هم په ډير واضح او مستقيم طرز په فرگه او راسل پسی راغی. ويتگنشټاين د راسل له شاگردانو څخه وو او د فرگه په توصيه له هغه د تحصيل د حاصلولو لپاره ورغلی وو، خو وروسته د شلمی پيړۍ د فلسفی په ميدان کی داسی ځای ته ورسېد چې هيڅوک يې پله ته نشول رسيدلی.

خو گوتلوب فرگه بيا المانی وو، په ۱۸۴۸م کی نړۍ ته راغلی وو او د ژوند ټوله موده يې د رياضي په برخه کی په يو نومورکي حالت کی د ينا په پوهنتون کی تيره کړه. او يوازی له مرگ وروسته يې د فلسفې په ميدان کی نوم پيدا کړ. لومړنی اثر يې چې په ۱۸۷۹م کی چاپ شو د Begriffsschrift په نامه وو چې که څه هم په انگليسي ژبه يې د عنوان کافي معادل نه وو نو په همدغه نامه ثبت شو چې مانا يې ده (د نشانو په قالب کی مفهومونه راوړول). په ۱۸۸۴م کی فرگه خپل دوهم اثر چې د حساب د علم

بنیاد نومیده منتشر کړ، او له هغی وروسته یې همداسی د مهمو آثارو لیکلو ته ادامه ورکړه. د حساب د علم بنیادي قوانین په نامه یې بل کتاب هم په دوه جلده کی چاپ شو. له دی ټولو سره سره د فرگه لیکنی دومره ژوری او پیچلی وی چی تر څو یې د برټرانډراسل توجه جلب نکړی تر هغی د خپلی ژورتیا له امله نا پیژندل شوي پاتی ول.

راسل له فرگه نه بلکل بدل شخص وو. دی د انگلیس د پخوانیو وزیرانو له جملی وو. او د خپل مشر ورور له مرگ وروسته د یو لوی قوم مشرتوب هم همده ته ورپاتی وو، نه یوازی په فلسفه کی بلکی په سیاسي او ټولنیز ژوند کی هم همیشه برجسته شخص وو، او که ووایو دروغ به نه وي چی له بلوغیت عمره ترمرگه پوری تل یو مشهور کس پاتی شوی دی، د کتابونو او جرایدو لیکنی یې په یو لوی حجم کی موندلی شئ. ټول خلک یې د راډیو او ټلویزیون له خپرونو سره بلد وو، راسل د خپل دغسی ټولنیز خوی له امله د انگلستان راتلونکي نسلونه تر خپل ژور تاثیر لاندی راوستلي ول، د فلسفی د لوړی اوازې باعث یې دا وو چی په منطق او ریاضي کی یې ډیر لوړ فني او تخصصي کار کړی وو. نه د سیاسي او ټولنیزو تصوراتو او افکارو په مخ. راسل په ۱۸۷۲م کی نړۍ ته راغی او تر ۱۹۷۰م پوری ژوندی وو. په فلسفه کی یې ستر کار د ۱۹۲۰ او ۱۹۳۰ کلونو په جریان کی پای ته رسیدلی وو خو تقریباً تر مرگه پوری په سیاسي ډگر کی فعال وو.

ویټګنشټاین

په فلسفه کی هم د ژوند د نورو اړخونو غوندی د فعالیت او لیاقت له لحاظه ژوندي اشخاص تر ډیره د مړو کسانو په نسبت تر مناقشی لاندی وي، که تاسی همدا نن په ټوله نړۍ کی د فلسفی د استادانو نظر اخیستی وای چی بهترین ژوندی فیلسوف څوک دی؟، نو یقین لرم چی هیڅ یو کاندید به مطلق اکثریت نه وو راغلی، نو ښه داده چی سړی وپوښتي چی په اخري وفات شوو فیلسوفانو کی بهترین فیلسوف څوک دی او نن ورځ دغسی کس زموږ په نزد ویټګنشټاین دی.

لوډویک ویټګنشټاین په کال ۱۸۸۹م په وین کی نړۍ ته راغی، پلار یې چی وروسته بیا ډیر زیات دولت ده ته په میراث پرېښود داوخت یې په اتریش کی د فولادو له نورو صنعتګرانو سره کار کاوو. ویټګنشټاین له ماشومتوبه له ماشین آلاتو سره شوق درلود او ډیر تحصیلات یې په ریاضیاتو فزیک او هندسه کی وکړل، د اینجینیرۍ له ختمیدو وروسته یې د برلین په مانچسټر کی د هوایي اینجینیرۍ دری کاله تخصص وکړ. په همدغه وخت کی د ماهیت په باب د ژورو مسایلو مجذوب شو چی کار یې پکی کاوو، د برټرانډراسل د ریاضیاتو د اصولو له کتاب نه په الهام یې اینجینیري پریښوده او د ریاضیاتو د فلسفی د مطالعی لپاره کیمبریج ته لاړ، او خپله د راسل تر نظر لاندی تحصیل ته ادامه ورکړه، ډیر وخت نه وو وتلی چی هرڅه څه چی له راسل نه ممکن وو یاد یې کړل، او له هغی وروسته یې بدیعو او مبتکرانه تفکراتو ته مخ کړ، دا تفکر

يې د فلسفی په منطقي رساله منجر شو، دا کتاب په ۱۹۲۱م کی نشر شواو معمولاً خپله يې هم په عنوان کی رساله یاد کړی دی.

ویټګنشټاین معتقد وو چی ریښتیا يې هم ټول د فلسفی بنیادي مسایل په دغه کتاب کی حل کړي دي، نو يې فلسفه پریښوده او په نورو کارونو مشغول شو، خو دده رسالی په کیمبریج کی د انګیزو په تحولاتو کی ونډه واخیسته د نویو منطقي پرمختګونو باعث شوه، او په اروپا کی تر بلی هری لیکنی ډیره د عامی مینی او ستاینې ترڅنګ د اروپا د منطقي پوزیټیویسټانو لخوا چی په (وین حلقی) مشهور ول وستایل شوه. خو ویټګنشټاین په خپله دی ټکي ته متوجی شو چی کتاب يې له اساسه خطا دی او بیرته يې فلسفی ته مخه کړه، په ۱۹۲۹م کی بیرته کیمبریج ته راغی او لس کاله يې دغلته د استادۍ په دنده کار وکړ، کیمبریج ته له دوهم ځل راتګ وروسته ویټګنشټاین د اول ځل په تناسب یوه بیخي بدله لاره په مخکی ونیوه، او دا لاره يې یوازی د شخصي ارتباطاتو په مټ نیولی وه او له مرګه مخکی يې یوازی له یوی کوچنۍ مقالی پرته چی په ۱۹۵۱م کی چاپ شوه بل څه خپاره نه کړل. له مرګه دوه کاله وروسته يې د فلسفي تحقیقاتو په نامه دوهم کتاب په ۱۹۵۳م کی چاپ شو چی له دوهم نړیوال جنګ وروسته تر نن ورځی په انګلیسي ژبه بل هیڅ فلسفي کتاب دومره پراخ نفوذ نه دی لرلی.

نو له تیر جریان نه سړی دی نتیجی ته رسیږي چی یو فیلسوف د ژوند په دوه دورو کی دوه مختلف کتابونه لیکلي چی هر کتاب په خپل وخت کی دوه بیلابیل نسلونه مکمل تر خپل تاثیر لاندی راوستي دي. دغه دوه فلسفی له فرق سره سره ځینی مشترکی ځانګړنی هم لري چی هره ځانګړنه يې د یو بیل بحث وړ موضوع ده.